

מבט חדש על הגולם מפראג

מעשה הגולם מפראג מוכר לכל, רובנו מן הסתם קראנוהו בילדות בשקיקה, שכן הוא מייצג גם את 'גיבור העל' בעל הכוחות המיוחדים המביס את כוחות הרשע, וגם את ההגנה וההצלה פורתא שזכו בהן היהודים בעזרתו מול כל העלילות והגזרות של אירופה הנוצרית. אולם בשלב מסוים נחשפו רבים מאיתנו לידיעה המאכזבת כי הספר 'נפלאות מהר"ל', שממנו עובדו סיפורי הילדים שקראנו, הינו יצירה בדיונית של ר' יודל רוזנברג מוורשה. הספר התפרסם בשנת תרס"ט (1909), ומתיימר להיות חיבור של חתן המהר"ל, ר' חיים כץ, שנמצא בכתב יד. אלא שהבדיה מוכחת מתוכו, וכבר באותה שנה בה נדפס 'נפלאות מהר"ל' פרסם ר"מ אקשטיין מסיגט חוברת בשם 'ספר יצירה' ובו הוא מוכיח את בדאות יצירתו של רוזנברג. ר"מ אקשטיין האמין במתואר בדברי חז"ל על היכולת לברוא 'גברא', או לברוא בהמה ע"י עיסוק בספר יצירה, אלא שכדברי הרשב"א (שו"ת ח"א סי' ט) העובדה שאתנו של בלעם דיברה אינה מוכיחה דבר לגבי אתון אחרת. גם אם המהר"ל יכול היה לברוא גולם, השאלה היא האם קיימת עדות היסטורית שאכן כך אירע³. מכיוון שהעדות המרכזית התפרסמה 300 שנה אחרי פטירת המהר"ל, והיא התגלתה כעדות שקר,

- 1 למשל: אזכור 'שעון' כחלק מהסיפור - חפץ שלא היה קיים בימי מהר"ל, אזכור "בעל תויו"ט" - כשהספר לא יצא לאור עדיין בימי חתן המהר"ל שאמור להיות המחבר, הזכרת הכומר סילבסטר, שיבוש מקום לידת המהר"ל, הזכרת ספר יצירה כספר נדפס, ועוד כיוצא בזה.
- 2 הדברים התפרסמו גם בכתביו של פרופ' גרשום שלום ("דמות הגולם בקשריה האדמתיים והמאגיים" בספר 'פרקי יסוד בהבנת הקבלה וסמליה עמ' 423). ג"ש לא מזכיר את ספרו של אקשטיין, ופרופ' מאיר בר אילן במאמרו המקוון "נפלאות ר' יהודה יודיל רוזנברג" כותב כי הספר היה מצוי בספרייתו של שלום אלא ששר של שכחה השתלט עליו; לנו יותר נראה ש'שכחה' זו היא מנפלאות גרשום שלום (הספר של אקשטיין נמצא גם במאגרים 'היברובוקס' ואוצר החכמה). וראה גם ב'מוריה' שנה יד גיל' ג-ד (קנט-קס) סיון תשמ"ה עמ' קב ואילך במאמרו של הרב אברהם בנדיקט 'הגדת המהר"ל או אגדת המהר"ל'.
- 3 וראה רמ"ה לסנהדרין סה, ב שיש 'מאשלי רברבי' שפירשו את עניין בריאת הגברא' והעגל שלא כפשוטו, וחולק עליהם, וכותב שאין זה אלא בצדיקים. וכנראה כוונתו לדברי ר"י אלברצלוני הנשיא בפירושו לספר יצירה עמ' 102, וכן ר"ח בפירושו לסנהדרין (נדפס מכת"י בקובץ 'מוריה' שנה יז קובץ קצט-ר תשרי תשנ"א עמ' יב ואילך) שלא הייתה כאן בריאה כפשוטה. וראה גם דברי המקובל הנווד הרמ"ק, שקדם למהר"ל, במאמרו על "דברי הקדמונים ביצירת אדם ע"פ ספר יצירה" (נדפס ב"הצבי" גיליון לא, ירושלים תרמ"ו): "אל תחשוב המעיין שיש כח עתה לפעול ע"פ הספר הזה, שאינו, והטעם כי נסתמו מקורי המעשיות ואפסה הקבלה ופסו אמונים". וע"ע בן יהוידע לסנהדרין שם, שהנבא ע"י ספר יצירה אינו יכול להתקיים יותר מכ"ד שעות.

עדיין ממתנינים אנו לעדות מהימנה. יתירה מכך, ישנם בידינו כמה ספרים של קורות המהר"ל ותלמידיו שנכתבו ע"י בני הדור, ובאף אחד מהם לא מוזכר עניין מופלא כל כך של בריאת גולם, שאין ספק שהוא נס נשגב שראוי לציון ולאזכור.

כל הדברים האמורים עד כאן ידועים, אך לא רבים יודעים שהסיפור על הגולם של המהר"ל מופיע הרבה קודם לכן, וברור שלא רוזנברג המציא אותו. מה שמפליא הוא שהמקורות הראשונים המזכירים אותו הם מקורות נוכריים, גרמנים וצ'כים. בחיבורו הלוועזי של גולדשמידט (Arnold L. Goldsmith, *The Golem Remembered*: Detroit: Wayne State University, 1981, p. 172, 180) (1909-1980) מובאים ומנותחים מקורות רבים ושונים כאלו, ומהם למדים אנו שכבר באיזור שנת ת"ץ (1730), שנה לפני 'נפלאות מהר"ל', וקצת יותר ממאה שנה אחרי זמנו של המהר"ל, הסיפור מוזכר במקורות נוכריים שונים⁴. עובדות אלו רק מגדילות את התמיהה מדוע שותקים בעניין זה המקורות היהודיים, ובהם כתבים של תלמידיו של המהר"ל שתארו את קורות הימים, ודווקא הנוכרים יודעים על אותה אגדה?

המקורות היהודיים שנחשפו לסיפורי הגולם, חלקם קבלום, וחלקם דחאום. ידועים דברי החכם שי"ר: "איך שאבו ממקור אכזב המגידים בעלטה את השמועה המתפשטת בין אוהבי גוזמאות כי עשה רבינו ז"ל גולם על פי צירוף שם אשר חיבר לו"⁵. לפי האגדה אותה דוחה שי"ר, יש קשר בין מנהג יהודי פראג לומר פעמיים מזמור שיר ליום השבת לאחת האפיזודות הקשורות לגולם. ואילו נח לוין מקוברין, המדפיס מחדש של הספר 'מגילת יוחסין' (לר' מאיר פערליש) ורשא תרכ"ד (1864) כותב: "ומעתה אם שימש [=המהר"ל] ברוח הקודש, עוד לא יפלא בעינינו על מעשה הגולם שעשה המפורסם לכל, ולא כמו שכתב החכם הג' ראפפארט, רב ראשון דקהילה קדישה פראג, בהקדמתו לספר הגלעד, שאין הגולם יציר כפיו של הגאון הנ"ל". לוין מזכיר שם שהגאון ר' יוסף שאול הלוי נתנוון האב"ד דלמברג שמע מהשמש הזקן, שרבינו בעל הנודע ביהודה עלה לעליית הגג של ביהכנס"ס הידוע בפראג לראות את שרידי הגולם. אך אין הוא מסביר איך יתכן שבמגילת יוחסין עצמה של ר"מ פערליש אין זכר לדבר נפלא זה. ובכן, הוויכוח עתיק יומין הוא, ואינו קשור דווקא לרוזנברג.

למרות זאת, היחס המחקרי לנושא הינו פסקני בהחלט. יש שרצו לקבוע שהשמש הנ"ל הוא-הוא מפיץ הסיפור בחברה היהודית ע"י ההמצאה של המעשייה הקשורה בנו"ב⁶, יש שטענו כי המקור הראשון הוא הספר 'שפינוזה' של ברטולד אוארבך

4 מצוטט אצל בר אילן שם. אין לי גישה לספר הנ"ל, אבל יתכן שיש להגיה 1830 במקום 1730, ובתוך דברי בר אילן שם "המאה הי"ט" במקום "המאה הי"ח".

5 בתוך: קלמן ליבען, גל-עד, פראג תרט"ז 1857, עמ' LII-LIII.

6 בר אילן במאמרו הנ"ל כותב: "לא מן הנמנע כי היה זה הוא שהפיץ סיפור זה לערך בשליש

שנדפס בגרמניה ב-1837, הוא זה שבדה את הסיפור מהחל ועד כלה⁷. אלא שטענה זו אינה עומדת בפני הביקורת: הסיפור נזכר במקורות שונים ומגוונים קודם לכן⁸, ולא סביר שסיפור שהוא רומן דמיוני יתקבל כעובדה במקומות מרוחקים זה מזה ובקהילות יהודיות שונות באותו הזמן ממש⁹. המחזיקים בדעה זו נאלצים לסרס כל

הראשון של המאה הי"ח", ובהערה: "דרכם של ממציאי סיפורים על מקומות בהם גרים (או אחראיים), כך נהג, כנראה, השמש. טובת ההנאה הצומחת להם מן הסיפורים נובעת מכך שהם מועמדים במרכז הבמה, וכן מכך שעולי רגל משלמים להם על מנת לשמוע את הסיפור פעם אחר פעם". אמנם יש להשיב שהדברים אינם תואמים לרוח מה שמסופר שהשמש סיפר זאת למי שנחשב כת"ח גדול ומפורסם, וגם המספר לא בהכרח היה תמים שאינו מבחין בין חמור לערוך, עולי רגל לפראג לא היו בכלל באותה תקופה, וסיפורי ניסים ומופתים גם הם לא התנבשו באזור זה בכלל - לא סופר שום סיפור ניסי על הנו"ב או על ממלאי מקומו, לא אז ולא בדור שלאחר מכן, וגם לא בדורות קודמים. התיאור של השמש ועולי הרגל הינו פשוט אנכרוניסטי, ותואם אולי לסיפורי הקדושים הנוצרים.

7 כך כתב מר אלי אשר במאמרו המקוון 'מי יצר את הגולם מפראג', ולא נחה דעתו עד שקבע: **'לעניות דעתי במאמר זה פתרתי סופית ולתמיד את התעלומה של מקור סיפור הגולם מפראג'**. את דבריו של אוארבך עצמו שהסיפור מבוסס על אגדה קדומה הוא פוטר כבדיה. וכך מתאר אשד בפסקנות: "סיפור המהר"ל והגולם שנוצר בספר "שפינוזה" החל להתפשט במהירות במקומות שונים ברחבי העולם היהודי, ובתוך זמן קצר ביותר. הכל התייחסו אליו כסיפור עממי קדום, אם כי לא היה קיים ולא נודע ולא נשמע בשום מקום, בעיר פראג ומחוצה לה, לפני שנת 1837. הרושם שהמדובר בסיפור עממי "קדום"-כביכול מהעיר פראג התחזק מאחר שבעיר פראג מיהרו עיתונאים וסופרים לנצל את הסיפור הדרמטי החביב, והציגו אותו החל מ-1841 כסיפור מהמורשת העממית של פראג, למרות שהכירו אותו רק מקריאה בספרו של אוארבך, היוצר האמיתי. ומכיוון שכל סופר בעיר פראג שינה את העלילה כיד הדמיון הטובה עליו נוצר הרושם השקרי שהם משתמשים בכל פעם בגרסה עממית שונה כל שהיא, אבל אין לכך כל בסיס במציאות... לפני שאוארבך פרסם את ספרו לא היו שום גרסאות בעל פה".

8 על דברי פרופ' אידל (ביום עיון שנערך במכון ואן ליר בנושא) כי התיאור של הסופר הצ'כי קלוצ'אק מ-1841 על אגדת הגולם 'משמר מסורת יהודית פראגאית נדירה ומעניינת', כותב אשד: "הפרופסור אידל הסתמך כאן לדעתי על תפיסה מיושנת ופשטנית של תפקיד מעביר הסיפור, כמי שכביכול מעביר בפרטי פרטים ובדיוק גרסה שאותה שמע "מבני העם", במקרה הזה אנשי קהילת יהודי פראג". אך אין שום פשטנות בניתוח של פרטי מסורות, בפרט במסורת אקלקטית הבאה מכיוונים שונים.

9 פרופ' אידל מציין כי בספר 'בני יששכר' שנדפס בשנת 1846 וכנראה נכתב כמה וכמה שנים קודם לכן (להשערת פרופ' אידל סביב שנת 1820 ואילך) מוזכר ש"המהר"ל היה משתמש בספר יצירה". מה משיב על כך אשד? "למרבית הצער טענתו של אידל אינה משכנעת, לא מן הנמנע שהיה זה העורך המאוחר במהדורה של 1846 שהוסיף את המשפט בעקבות הסיפורים שהחלו להתפרסם בעניין בגרמנית מזה 9 שנים בלבד". עם כזו 'יצירתיות' מי צריך ספר יצירה?... הסיפור סופר גם ע"י רא"ד מבוטשאש (נפטר בשנת 1840) כמובא ע"י תלמידו בספר ברכת אברהם (נדפס

מקור המעיד על ההיפך¹⁰, ובצורה מאוד לא משכנעת¹¹.

בשנת תרמ"ח (1887), וע"י ר' יצחק מסקווירא (נפטר ב-1885), נדפס ע"י תלמידו בסיפורים נחמדים (ז'יטומיר תרס"ג 1903). 11 שנים לאחר פרסום ספרו של אוארבך נמצאה גירסה אחרת של הסיפור בספרו של ליאופולד וייזל, הכותב בהקדמה: "מאחר שהסיפור המפורסם כבר נוצל רבות בידי סופרים ומשוררים, נראה לי מיותר לשכתב סיפור ידוע כל כך. ולכן אציג את הסיפור רק בקצרה, כדי שאף אחד לא יחשוב שאינני מכיר את סיפור המהר"ל והגולם". ברור מתוך דבריו שהמסורת על הגולם הייתה ידועה לו כבר שנים רבות ולא רק מתוך הספר של אוארבך, אך לפי אשד אין כאן עדות שמדובר במסורת של יותר מ-11 שנים מאז פרסום הספר הראשון בגרמנית שהעלה את הרעיון הזה ועד הדפסת ספרו של וייזל (והרי גם לויזל לקח כמה שנים לכתוב את ספרו): "מן הסתם וייזל רמו בכך בבירור שגם לו נודע על הסיפור הזה לראשונה מידי אותם "סופרים ומשוררים", ובאופן ספציפי המקור שלו היה ברטולד אוארבך שאותו עיבד בגרסה עממית. מה שהוא אומר לנו הוא שלמעשה היו לו בתחילה היסוסים אם לפרסם את הסיפור עצמו, מאחר שהמקור הספרותי שלו כבר היה ידוע היטב בפני עצמו לקוראים בני התקופה". שווה הקורא את דברי וייזל עם הצורה בה מסרס אשד את דבריו.

10 אגדת הגולם שיצר מהר"ל הוזכרה במאמר בעיתון וינאי ב-1836, שנה תמימה לפני פרסום ספרו של אוארבך, ולכן אשד טוען כי ייתכן שהסיפור של אוארבך היה כבר כתוב ומונח ב-1836. לדבריו הסיפור הדמיוני הופץ עוד לפני שנדפס, וזה גרם לכותב בעיתון וינאי להתייחס כמובנת מאליה לאגדה שהרב היהודי שנפטר במאה ה-17 ברא גולם, מה שאינו סביר בעליל. בהמשך מתברר שאוארבך עצמו כתב במפורש שהסיפור מוזכר עוד במאה ה-17 אצל מחבר בשם Meyer. אמנם אשד מטיל ספק בכך שאכן הסיפור הוזכר בספר הנ"ל, ובכל זאת מתברר שהסיפור מוזכר בספר של גוסטב פיליפסון כסיפור מוכר כבר ב-1834, שלוש שנים לפני פרסום ספרו של אוארבך. לאשד אין ברירה אלא להסיק ללא שום ראיה שאוארבך פרסם את הסיפור בכתב עת כל שהוא כמה שנים לפני שהדפיסו כספר. כמו כן נמצא ספר נוסף שנדפס בליפציג באותה שנה שמזכיר את הסיפור. הרעיון המקורי היה שההוגה והסופר אוארבך הוא יוצר האגדה מכיון שלא סביר שסיפור כה מורכב וכה פנטסטי יומצא סתם בהערת שוליים אגבית, והאזכורים הקודמים ל"שפינוזה" של אוארבך מעידים על אגדה ידועה ומוקדמת לדורם.

11 כך למשל אשד מביא: "בספר של מ. א. פרידלנדר שיצא לאור ב-1876 סופר שזוהי "מסורת ידועה היטב" שהבלדה המפורסמת של המשורר הגרמני הידוע גתה "שולייט הקוסם" מ-1797 חוברת בהשראת ביקורו של המשורר בבית הכנסת "אלאטנוישול" בפראג, וכנראה לאחר ששמע שם גתה את הסיפור על הגולם וכיצד החל להשתולל ונעצר רק ברגע האחרון ממש בידי המהר"ל". אשד טוען שאין שום מסמך המתעד שגתה ביקר שם או שמע על כך, אך אין לו שום ראיה נגדית. עוד כתב אשד: "27 שנים בלבד לאחר פרסומה המקורי, האגדה, האלמנטרית למדי ביסודה, הלכה וקיבלה "חיים" משל עצמה, והחלו להוסיף לה שפע פרטים מסייעים שהוסיפו לה אמינות. הסיפור התפשט בספרות היהודית ובספרות הצ'כית ובספרות הגרמנית. שמעו של הגולם של המהר"ל הגיע גם לארצות האנגלוסקסיות. בעקבות הסיפור המקורי הקצר של אוארבך נוצרו זיופים שונים ומשונים שהרחיבו את הסיפור עד מאוד, שנועדו להוכיח את "אמיתותו של סיפור הגולם", ובהם נדון בהזדמנות אחרת". אך נשאלת השאלה, האם סביר שסיפור כה פנטסטי, שנכתב לראשונה ברומן דמיוני, יקבל תוך זמן כה קצר אופי של אגדה קדומה בין יהודים ונוכרים

במבט מרחוק ניתן אולי לצייר את יהדות אירופה כחברה שיצרה מאות סיפורי נסים ומופתים, ולכן אין להבדיל בין סיפור לסיפור, שהרי כל מעשה נס ומופת שובה את דמיון ההמונים. אבל המציאות שונה לחלוטין. סיפורי נסים ומופתים אינם המצאות ספרותיות-דמיוניות-מסחריות, אלא האופן שבו ראו בני קהילות שונות את דמויות רבותיהם. סיפורים לא הומצאו באופן שרירותי ע"י סופרים מאוחרים בסגנון של "רב פלוני לפני 200 שנה ריחף מעל הנהר", "רב אלמוני לפני 400 שנה הפך את הכומר לצפרדע", אלא סופרו בהתאם לצורה בה נתפסו והובנו מעשי הצדיקים והחסידים שבכל מקום ומקום. לכן לא סביר שבקהילת פראג יקבלו כמובנת מאליה אגדה שהמהר"ל יצר גולם והשתמש בו במשך שנים רבות, בעוד שהדבר אינו תואם שום דבר ממה שמסופר עליו. ככלל לא סופרו סיפורי נסים ומופתים על מהר"ל ולא על שום רב אחר בפראג או באזור, ואין שום הסבר הגיוני לכך שדבר כה מופלא כמו יצירת גולם שכאילו פעל בקהילה שנים רבות יתקבל בקלות כה רבה כמעשה שהיה. באותו זמן נוצרו הרבה יצירות ע"י גויים גרמנים וצ'כים העוסקות בגולם של המהר"ל, ואף אחד לא מצא הסבר לכך שהמצאה יהודית מקומית תתפוס מקום כה נרחב בתרבות הגויית הכללית; האם הכל בגלל שהאמינו לסופר אחד שכתב רומן דמיוני, והפכו את זה בקונספירציה כלל אירופאית לאגדה עממית? אף אחד מסיפורי הצדיקים והחסידים, המתוארים הרבה יותר קרוב לזמן המאורעות, לא זכה לביטוי בתרבות הנכרית, ואילו פסלו של הגולם מפראג ניצב בכיכר העיר בפראג, אות לכך שהמעשה רווח בקרב האוכלוסייה במשך שנים רבות. הלא דבר הוא?

כמדומה שניתן מכל זה להניח באופן ברור שמדובר במסורת עממית שרווחה באזור מלכות הבסבורג, שהפכה בהמשך לקיסרות האוסטרית (ובהמשך לאוסטרו-הונגרית). המסורת הייתה ידועה במידה מסוימת ליהודים, אבל הרבה יותר לנוצרים ולחובבי האלכימיה, כשפים, ושאר דברי בערות שרווחו מאד בחוגי ה'מלומדים' בקיסרות הנ"ל. הידיעה הזו הוזכרה כדבר מפורסם ברחבי בוהמיה וגרמניה. אמנם נכון שמהמאה ה-17 עצמה, שבה נפטר המהר"ל, אין בידינו אזכורים לאגדה (אמנם ראה הערה 11), אבל מכיון שככל שאנו מתקדמים לאחור קיימים פחות ופחות עיתונים ופרסומים, וגם המעט שהיה - לא תמיד שרד, קשה להסיק מן ההיעדר מסקנות חד משמעיות.

בכל רחבי אירופה? ההסבר של אשד: "ניתן לשער שמקור ההשראה האמיתי של הסיפור היו סיפורי הגולם הקדומים על הרב אליהו מחלם ופרשת ניסיון יצירת גולם בידי הגאון מוילנה, שהיו כמובן ידועים היטב לאוארבך שלמד לרבנות". אולם העובדה שר"א מחלם היה 'בעל שם' והגר"א עסק בקבלה ורצה לברוא גולם בהיותו ילד קטן אינו קשור כלל למהר"ל מפראג ולכל הסיפור המפותח והמפורט שהופץ סביבו. מדוע הגולם של ר"א בעל שם, שיש לגביו מקורות הרבה יותר ברורים, לא הכה גלים באירופה הנוצרית?

ובכן, אחרי שברור לנו שאגדות-עם בנוגע לגולם של המהר"ל היו קיימות שנים רבות קודם לפרסום ספרו של ר"י רוזנברג, יש לבחון מחדש את דבריו. רוזנברג מתאר בהקדמתו: "הכל היו יודעים ומספרים-אומר כי מקובל בידם כי המהר"ל הפליא לעשות בבוראו גולם חי מטיט וחומר. אולם ברבות הימים נתרופף הדבר, עד שכבר נמצאו אנשים משכילים שרצו להכחיש ולעקור את הכל, באמרם כי אך משל היא זאת בפי האנשים". נראה מדבריו כי גם האנשים שפקפקו בסיפור לא פטרו אותו כהמצאה מאוחרת, אלא התייחסו אליו כאל משל ומליצה. כך מביא רוזנברג את הפתגם המקובל בפראג בזמנו "אתה מסוגל לתקן שעונים כמו שיוסלה גולם מסוגל לשאוב מים".

בר אילן כותב: "על פי הודעת רוזנברג נכתב הספר 'נפלאות מהר"ל' בכתב ידו של ר' יצחק בן שמשון כ"ץ חתן המהר"ל. בפתיחת הספר, ובהקדמה מיוחדת, מסביר רוזנברג כיצד הגיע אליו כתב-היד של הספר: אדם בשם חיים שארפשטיין היושב במיץ (צרפת), רכש כתבי-יד מן הספרייה אחר שחברה 'עוד לפני מאה שנה שנשדדה במלחמה'. את כתב-היד הוא מכר לרוזנברג, ובפתיחת הספר אף מוצג שטר המכר של כתב-היד. הקדמה זו, כמו גם הסיום שם כי שארפשטיין מחזיק בכתב-יד נוסף של המהר"ל, מקנים אמינות לדבריו של רוזנברג". בהמשך מתאר בר אילן כתבים שונים ומשונים של רוזנברג בעלי אופי אגדי וחשוד, כדוגמת 'סיפורי שלמה המלך' - קיבוץ של כל מיני סיפורים שונים בתוספת נופך, סיפורים על הסבא משפולי שפרופ' יוסף דן קבע כי אינם נכונים, עיבוד של סיפור בלשי של הסופר האנגלי קונאן דויל כסיפור על המהר"ל ואבני החושן. כל הממצאים האלו מציגים את רוזנברג כפלגיאטור, וכמפיץ של קטעים אגדיים ודמיוניים באדרת של כתבי יד ישנים - אבל לא כיוצר של ספרים שלמים. גולדשמידט (בחיבורו הלועזי הנ"ל, עמ' 40) כותב כי יתכן שלעולם לא ייודע אם 'נפלאות מהר"ל' לרוזנברג הינו זיוף¹², ובר אילן מביא את הדברים

12 ראה עוד בר אילן: "תיאור מפורט כביכול של הויכוח התיאולוגי בסגנון ימי-הביניים, בין המהר"ל לבין הקרדינל יאהן סאלוועסטר (נפלאות מהר"ל, סעיפים: ה-ו), מצוי בספר: חכמת מהר"ל מפראג, פיעטרקוב תרע"א. הספר יצא לאור ללא שם המהדיר, אך אצל פרידברג הוא מצוין: דברוש בן אלכסנדר טורש. 'דן כותב על יחסו של ספר אנונימי זה לנפלאות מהר"ל: 'ברור שיד אחת הולידה את שני הספרים הללו'. ברם, אף שמקורו של פרידברג לא התברר, הרי שאין להניח כי הוא המציא שם זה, ומן הסתם קיבלו ממקור כלשהו. מכל מקום, מסקנת דן מסופקת, ואפשר שהספר לא נכתב בידי רוזנברג, אף כי חובר בהשראתו או בעידודו". כלומר ישנה התאמה בין חלק מסיפורו של רוזנברג לחיבור אחר הנראה בלתי תלוי, ולכן 'נאלצים' להניח שהוא אכן מקור תלוי. יש לציין שגם מכל שאר הכתבים החשודים של רוזנברג אף זיוף לא הוכח, הם פשוט נראים כך, מופרזים ומוזרים. יותר נראה כי רוזנברג היה רק פלגיאטור קטן, שקישט וייפה דברים שונים, ולא זייפן יוצר גדול. גם אם המעשיות בסבא משפולי לא אירעו, הלא כמו סיפורי חסידים, ייתכן בהחלט שסופרו, וכך הלאה.

בתוספת שלוש נקודות, שהרי ברור לו לחלוטין שמדובר בזיוף מוחלט. הוא מסיים בנוגע לתרגום ספר הזהר, חיבור אחר של רוזנברג: "קרוב בעיניי כי בעקבות השוואה שיטתית של התרגום עם המקור יתגלו קטעי 'זוהר' שרוזנברג עצמו חיבר..." נראה כי בר אילן חושב את ר"י רוזנברג למעיין ר' משה די ליאון של דורו.

ברצוני להטיל ספק בהנחה כי בהכרח שרוזנברג בדה את כל מעשיות הגולם. אין ספק שחתנו של המהר"ל לא חיבר את הספר, ושהוא משולב ומעורבב בדמיונות רבים (ראה לעיל הע' 1), אבל יתכן בהחלט שרוזנברג שילב בספרו אגדות וסיפורים עממיים על המהר"ל שהגיעו אליו והוא לא המציאם, והוא הפך את המקורות המקוטעים לספר גדול מלא בסיפורים מקסימים. הסיבה שמביאה אותי להרהר באפשרות זו היא שילוב של הסקת מסקנות מהנתונים שהובאו לעיל, עם קריאה מחודשת בספרו של רוזנברג.

נחזור לתחילת דברינו: חלק מטענותיו של אקשטיין נגד רוזנברג הוא העובדה שהסיפור שזור בכמה וכמה סתירות פנימיות. אך כשנעיין בדבר, הרי המסקנה צריכה להיות הפוכה! כשמחבר בודה מלבו סיפור הוא מצייר אותו לפי הקו שעלה במחשבתו, ואין סיבה שתהיה בו סתירה; מה שאין כן כשאדם מלקט אגדות שונות ומעשיות ממקורות שונים לא תמיד הוא שם לב לסתירות, וגם אם הוא שם לב לעתים הוא מניח שאכן הסיפור היה כפי שסופר, ואולי ישנו ישוב לסתירה שאינו ידוע לו. חשבתי לעצמי שאם נמצא פרשנות חדשה לתיאורים שבספר נוכל לפתור גם את החידה עתיקת היום, וגם להבין איך מתיישבות יחדיו שתי המגמות שעמדנו עליהם לעיל: איך תיתכן היעדר התייחסות היסטורית ותורנית של תלמידי המהר"ל וכותבי קורותיו לדבר מופלא שכזה, ומאיך מה יכול לגרום דווקא לנוכחים מאיזור בוהמיה ומורביה להעביר מסורת כזו בנוגע לרב יהודי מסוים שחי במאה ה-16?

באין מקור הנחשב בעינינו מוסמך הקובע כי המהר"ל ברא גולם שהתקיים במחיצתו במשך שנים, אינני רואה סיבה להאמין לדבר נפלא שכזה. למרות שצדיקים ואנשי מעשה בדורות מאוחרים קבלו את הסיפור כנכון עובדתית, הרי אין דבריהם בגדר עדות, שכן לא נודע להם הדבר מרבותיהם שהעידו כך דור אחר דור - אלא מתוך האגדות שהתפרסמו בעיקר במאה הי"ח, כאשר דווקא לתלמידי המהר"ל, ולמקורות ההיסטוריים הראשונים במעלה בדורותיו של המהר"ל, לא ידוע דבר בנוגע לכך¹³.

13 מעניינים דברי הרב ווזנר זצ"ל בשו"ת שבט הלוי ח"ו סי' קצח: "ופשוט דאם היה אפשר לעשות כזה ע"י מעשה ספר יצירה לא היה נקרא שינוי מעשה בראשית, ועדיפא מוכח בסנהדרין ס"ה ע"ב בעובדא דברא גברא ועגלא תילתא, כאשר האריך רבינו המהר"ל בספר באר הגולה". וכיון שמביא את דברי המהר"ל מדוע לא הזכיר את המעשה בבריאת הגולם?

ומכאן יש לומר שגם אם יש בסיס עובדתי לאגדה זו, מדובר בתופעה שבעיני מי שהכירה באמת היא לא הייתה ראויה לציון, ויהודים כמו ר' יו"ט ליפמן הלר בעל התוויו"ט, ר' דוד גאנז בעל צמח דוד, ר' נתנאל וייל בעל הקרבן נתנאל ודומיהם לא ראו צורך לספר עליה, עד שאפילו החיד"א שליקט את כל מה שמצא על תולדות החכמים ב'שם הגדולים' לא מצא אותה בשום מקור מוסמך. בניגוד לכך הנוצרים בני הזמן, שאצלם התפרש כל מעשה מעין זה ככישוף וכמעשה שטן, קבלו את האגדה הזו בהתלהבות, ובמשך הזמן היא התפשטה גם אל דלת-העם מבני ישראל.

והנה, כאשר קראתי מחדש את 'נפלאות מהר"ל' של רוזנברג ראיתי כי התיאור של הגולם מוכר לי, הוא מתאר משהו מן המציאות שפגשתי בה בהזדמנויות שונות. מתוך היכרות עם התחום נראה לי שהתיאור של הגולם מפראג, מראשיתו ועד סופו, מתאר צורת חיים אפשרית של אוטיסט בוגר.

האוטיזם היא הפרעה נוירולוגית נרחבת, המתבטאת בעיקר בהפרעה בתקשורת. יש מכילה מגוון רחב מאוד של הופעות, מקלות יחסית ועד חמורות מאוד. יש אוטיסטים שמצליחים להשתלב במידה מסוימת בחברה ואף לבנות משפחות, ואחרים שהם מנותקים לחלוטם וחיים כל חייהם במוסדות. חלק גדול מהאוטיסטים אינם מדברים, ואף אינם מתקשרים בצורות אחרות, והם חיים בתוך 'בועה' משלהם. הפעילות שלהם היא 'רובוטית' במידה מסוימת, הם מסוגלים להבין ולמלא פקודות, אבל בצורה מאוד מכנית וקבועה, לא אינטליגנטית. האוטיסט מתמקד במטרה אותה הוא רוצה להשיג, וללא כל רגישות הוא עלול להפעיל כח רב כדי להשיגה, גם בלי שיש לו רצון להזיק. מכיוון שאינו מבין את החוויה האנושית של האחר, הוא מסוגל להיכנס לחנות ולקחת לעצמו דבר מאכל שבו הוא חפץ ולהדוף בכח רב כל התנגדות. אוטיסטים סובלים גם מתת-תחושה פיזית, ולכן הם מסוגלים לרוץ על אבנים חדות מבלי להרגיש שגופם נפצע. לעיתים הם נושכים את עצמם בכח עד כדי פציעה, כדי לאזן את תת-התחושה ממנה הם סובלים.

אחת מתופעות הלוואי של אוטיזם הוא היעדר ויסות חושי. מצב זה מביא את האוטיסט לתזזיתיות, חוסר יכולת לשבת במקום אחד, ואי-רגיעה פנימית. כתוצאה מכך אוטיסטים מתקשים להירדם בלילה, מהיעדר הרגשת העייפות והרוגע המביא להירדמות אצל רוב בני האדם. פעילות היתר של גופם מתבטאת בין השאר בדחף לרוץ ולגמוע מרחקים¹⁴. עוד מאפיין בולט של אוטיזם הוא היעדר קשר עין; גם כאשר האוטיסט עובר ליד אדם, או אפילו יוצר מגע פיזי עמו, הוא עושה זאת במה שנראה כעיניים מזוגגות.

14 בשנה האחרונה פורסם מקרה על משפחה שיצאה לטיול מחנאות, ובנם האוטיסט התחמק ורץ לבדו ביער; רק לאחר מספר ימים הוא נמצא במרחק של קילומטרים ממקום היעלמותו.

נוכל לתאר לעצמנו שאם אדם כזה פעל בתפקיד שְׁמֵשׁ בקרבת המהר"ל הוא היה אכן עשוי להיות מאוד יעיל במילוי פקודות, בגמיעת מרחקים ארוכים בריצה וכד', אבל היעדר יכולת הדיבור, והמאפיינים האחרים שתוארו סביב דמותו, היו יכולים להיות סיבה מספקת לכינוי החיבה שזכה לו על פי האגדה 'יוסלה גולם', כפי שמכנים את מי שמתקיימים בו הדברים שעליהם נאמר במשנה "וחילופיהן בגולם". גם אם אנשי פראג הבינו בדיוק את משמעות הכינוי, הרי ייתכן שדלת העם בדור שלאחר מכן, וגם הנוצרים חובבי הבדיות והאלכימיה, פירשו את הדברים בצורה אחרת, עד שבשלב מסוים הפכו העובדות ל'אגדת הגולם מפראג'. ייתכן גם שכמה שוטים חשבו עוד בחייו שמדובר על יצור מעולם אחר, כמו עוד אגדות ומעשיות כאלו שמן הסתם היו קיימות בזמנם, אך העניין לא היה בראש מעינם של חכמי העיר, ובוודאי שלא תועד. מסתמא אף אם שאל מישהו את מהר"ל על מהותו של הגולם והוא צחק בביטול, הרי שהדברים התפרשו על דרך הענווה...

אם כנים אנחנו, נראה שהסבר זה יכול לבאר את הסתירות שבסיפורי רוזנברג. הוא מתאר את הגולם ש'גם כי ילך כמו אש לא ייכווה', ומאיךך מתוארת בהרחבה פציעתו מחמת נפילה. כמו הרבה אוטיסטים יתכן מאוד שהוא סבל מתת-תחושה שיכלה לגרום לו להתעלם מחום של אש וכד', אבל לא הייתה לו באמת חסינות מפגיעה. מחד הוא מתאר את הגולם כיצור הבנוי עפר מן האדמה, ומאיךך הוא מספר לפי תומו על אדם שהתנפל על הגולם ופצע אותו והמהר"ל סידר לו תיקון תשובה וכו'. והרי אין שום איסור לפצוע גולם שאינו אדם, ורב זירא אמר לו "שוב לעפרך" (סנהדרין סה, ב), וכך גם עשה המהר"ל עצמו בסופו של דבר לפי הסיפור של רוזנברג; אז מדוע היה צורך לעשות תשובה על כך? רוזנברג מתאר שחלק מאנשי פראג כינו אותו 'יוסלה האילם', והרי אם מדובר בגולם מן האדמה אין טעם לכנותו 'אילם', שהרי אינו אדם כלל, ומדוע ידבר? לפעמים הגולם מתואר כפיקח גדול שמצליח למצוא ולאחר אשה שבורחת במרחק רב וכד', ולעתים כטיפש גמור שאינו מבין שאין לשאוב מים בלי סוף, או שאין לשפוך חזרה לנהר את הדגים שהוא כבר דג. אוטיסט מתקשה להבין מה מבקשים ממנו, אבל הוא ניחן לפעמים בזיכרון מיוחד ובחושים חדים יותר משל אדם רגיל.

הגולם היה "הולך בלילה ברחובות קריה" - שוטטות היא אחת התכונות הבולטות של האוטיסטים, בפרט בלילה. הוא היה "מתלבש בבגדי גויים", פשוט משום שלא התנהג לפי הקודים החברתיים המקובלים, ואולי הגיע מרקע כפרי פשוט ולבש מה שלבשו הכפריים. מצד אחד מסופר שהגולם שמר שבת וזו הוכחה שהוא נבא, ומצד שני מסופר שפעם חילל שבת, ולכן המהר"ל היה צריך להוריד ממנו כל ערב שבת את הקמע והוא היה חוזר לעפרו עד מוצ"ש. למעשה יתכן שהוא לא הבין בדיוק

את איסורי השבת, וכדי שלא תתרחשנה מהומות כשהוא מחלל שבת בפרהסיא היו מרתקים אותו לחדרו במשך כל השבת.

ומה עומד בבסיס הרעיון לטמון את גויית הגולם בעליית הגג של אלטניישול? אחד הסיפורים מתאר את השתוללותו של הגולם ואיבוד העשתונות שלו, כשרק המהר"ל יכול היה להרגיעו. אבל ייתכן שבהזדמנות מסוימת אפילו המהר"ל לא היה יכול לו. אוטיסט כאמור עלול להיתקל בדבר שמערער את שיווי משקלו התחושתני, ואז לרוץ למרחקים עצומים. ואכן חלק מהאוטיסטים מסיימים את חייהם בתאונות, לאחר שהם מגיעים באפיסת כוחות למקום שאינו מוכר להם. ייתכן אפוא שהתפרצות אחת של יוסלה נגמרה בצורה טראגית, ויוסלה נעלם, ומישהו חשב שדבר כזה הוא הרה אסון בסביבה הנוצרית בה חיו, בה היעלמות של אדם יכולה להביא להאשמת רצח, כשפים, מאגיה וכו'. לכן הוחלט לפתור את העניין מול המון העם בכך שהגולם 'חזר לעפרו', ובכדי לחזק את העניין וגם להרחיק את האנשים מבידור העניין הצביעו על הגניזה שבעליית הגג של בית הכנסת העתיק כמקום משכנו הסופי, ואסרו באיסור חמור על הכניסה אליה.

הדברים בעצם כתובים במפורש בדברי רוזנברג (כאילו מפי הרב כ"ץ), ולא סביר בעיניי שהוא היה ממציא זאת: "בבוקר יצא מאיתנו הקול שהשמש יוסלה גולם נעשה ברוגז, ונמלט בלילה ולא נודע לאן ברח. אצל ההמון של אנשי פראג נשאר כך בבירור, ורק איזה אנשים גדולים בעלי מדרגות ידעו האמת. בשבוע השני אחרי שנעדר הגולם ציוה המהר"ל להכריז על איסור לבל יהין כל איש ואשה לעלות על עליית בית הכנסת, טעמו היה בגלוי כי יש לחשוש פן לא יהיו נזהרים שם עם אש ובנקל תוכל לפרוץ שריפה, אבל האנשים אשר באו בסוד המהר"ל הבינו הטעם האמיתי שהוא למען כל יתפרסם הדבר שיוסלה גולם מונח שם"¹⁵. נכון שרוזנברג הופך את היוצרות, ל'אנשים גדולים בעלי מדרגות' הוא מייחס את ההבנה שהגולם חזר לעפרו, ול'המון של אנשי פראג' הוא מייחס את האמת, שיוסלה גולם 'נעשה ברוגז' וברח. המשפט "בשבוע השני אחרי שנעדר הגולם" מסגיר את העובדה שהגולם נעדר זמן רב יחסית עד שהגיעו למסקנה שלא יחזור. גם בהסבר שלאיסור לעליית הגג יש טעם 'אמיתי' וטעם 'לא אמיתי' ניכרים דברי אמת. הגולם פשוט נעלם, וזה חיזוק אצל כל מיני 'יחידי סגולה' את הפן העל טבעי שבסיפור שלו.

יתר על כן, הסתירה הפנימית שבחלק זה של הסיפור מוכיחה את ההשערה שלא מלבו של רוזנברג נבדו פרטים אלו. איך ייתכן שגולם ייעודי, שנברא לשרת את

15 הקשר בין הגולם ובין העלייה יכול להיות מוסבר באופן פשוט יותר. יתכן שיוסלה היה דר בעליית הגג הזו, כדרך השמשים, ויום אחד כאשר לא ירד יוסלה ממקום מושבו הקבוע נמנו וגמרו שהוא שב לעפרו והתאחד עם ערימת השמות שבגניזה.

המהר"ל, יעשה עמו 'ברוגז'? במקום אחר מצטט רזונברג את המהר"ל שהגולם "אין לו יצר טוב ולא יצר הרע וכל מה שהוא עושה הוא כמו מכונה". אז 'ברוגז' זה מהיכן הופיע?

ייתכן שגם הופעת יוסלה לראשונה בפראג הייתה פתאומית, מה שחזק את התימה מי הוא ומאין בא, ולאחר מספר שנים בהם שימש את המהר"ל שוב יצא במסע תזזיתי שבו אבדו עקבותיו. יוסלה גולם לא היה מעולם בראש מעייניהם של יהודי העיר, אולם הוא היווה תופעה מוזרה ומעניינת שמסתמא הזכירו אותה ודיברו עליה לעיתים קרובות. היה חסר ניצוץ שיהפוך את ההרגשה המוזרה התלויה סביב דמותו לעניין מיסטי ורוחני. בשלב מסוים הפרשנות הזו שמדובר ב'גולם' הסבירה הכל. הרי כל זקני פראג זכרו וידעו לתאר לנכדיהם את התנהגותו המופלאה, ואת העובדה שיום אחד הופיע ויום אחר נעלם, ובמקביל טבעי הדבר שבספרות ההיסטורית ה'רצינית' המעטה שנותרה מאותם ימים אין זכר לסיפור זה.

בהנחה שניתוחנו אמת, יהיו הדברים לזכרה של נפש יהודיה אומללה, יוסלה שמשו של מהר"ל, שנולד כלוא בגוף מוגבל, ומקום קבורתו לא נודע. ואף שלא זכה לדעת שלמה, זכה לשמש את רבן של ישראל, לחיות כמה שנים בביתו הקדוש¹⁶, וכנראה אף לסייע לו מדי פעם בטיפול בענייני העיר ובהצלת נפשות מישראל. גם 'יוסלה גולם' נברא כנראה בצלם אלהים; לא סתם עפר מן האדמה היה - אלא בן אובד של הקב"ה, שזכה כנראה להשלים את תיקונו בעולם הזה עד שעלה לגן עדן.

16 ראו מה בין בני לבין חמי. אחד הדברים שאפיינו את היהודים בכל מקום ובכל זמן היה דאגתם המופלאה לנדכאים ולחלכאים. בבתי ההקדשות ובאכסניות של קהילות ישראל היו נתמכים ונסמכים יהודים שהמר שדי להם מאוד, ואילו אצל הנוצרים היו פגועי הנפש מגורשים מן הכפר ומתגוררים במערות כשהם חולים וזבים, כשמדי פעם היו פושטים על השדות לחפש דבר מאכל נרקב וכלבי הכפר היו מניסים אותם, ובערים הגדולות היו כולאים אותם בצינוק לנצח. אם יוסלה היה נולד כמותם סביר להניח שהיה חי כבהמת יער, וכיון שנולד כיוסף זכה להיות סמוך על שולחן יהודי טהור עד סוף ימיו.